

ZAMONAVIY TIL DOIRASIDA FONETIKA VA UNING TUZILISHI

Baxtiyarova Muxlisa Jasurbek qizi,

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Ellikka'la fakulteti O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

E-mail: muxlisabaxtiyarova64@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda fonetikaning o'rni, uning asosiy bo'limlari va til tizimidagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Nutq tovushlari, ularning hosil bo'lish jarayoni, fonetikaning turlari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, fonetikaning boshqa til bo'limlari bilan aloqasi ham tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *fonetika, nutq tovushi, tilshunoslik, fonema, artikulyatsiya, urg'u, intonatsiya, akustik fonetika.*

Kirish. Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi hisoblanadi. Har qanday tilning shakllanishida tovushlar tizimi alohida ahamiyatga ega. Tilshunoslikning aynan shu jihatini o'rganuvchi bo'lim fonetika deb ataladi. Fonetika tilning tovush tizimini, nutq tovushlarining hosil bo'lishi, talaffuzi va eshitilish xususiyatlarini o'rganadi.

Zamonaviy tilshunoslikda fonetika nafaqat tovushlarni o'rganish, balki nutq madaniyati, talaffuz me'yorlari va kommunikativ jarayonlarni tahlil qilishda ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, bugungi globallashtiruv davrida xorijiy tillarni o'rganish va nutq texnologiyalarining rivojlanishi fonetika fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Xususiyliklarsiz umumiylikning bo'lishi mumkin bo'lmagani kabi, fonetikasiz fonologiyaning ham bo'lishi mumkin emas. Ularning o'rganish ob'ekti bitta. Birinchisi eng kichik nutq birliklarini, ikkinchisi esa shu nutq birliklarining farqlovchi belgilarini o'rganadi. Demak, ular o'zlarining ob'ekti jihatidan emas, balki bir ob'ektning turli o'rganish aspekti ekanligi bilan farq qiladi.¹

Fonetika haqida umumiy tushuncha. Fonetika odatda uch asosiy yo'nalishga bo'linadi.

Artikulyatsion fonetika – tovushlarning nutq apparati (til, lab, tanglay, ovoz paychalari, o'pka) yordamida hosil bo'lishini o'rganadi;

Akustik fonetika – tovushlarning fizik xususiyatlarini (chastota, intensivlik, davomiylik, tembr) tadqiq etadi;

¹ Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Фан, 1990. 7-б.

YANGI O'ZBEKISTON: FANLARARO TADQIQOTLAR MAYDONI respublika ilmiy-nazariy konferensiya

Perseptiv fonetika – tovushlarning inson eshitish tizimi tomonidan qabul qilinishini o'rganadi.²

“Fonetika” so'zi yunoncha *phone* — “tovush” ma'nosini anglatadi. Fonetika tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'limidir. U tovushlarning: hosil bo'lishini, talaffuz qilinishini, eshitishtilishini, bir-biri bilan bog'lanishini o'rganadi.

Nutq tovushlari inson nutq apparati yordamida hosil qilinadi. Til, lab, tish, tanglay va tovush paychalari tovush hosil qilishda muhim vazifa bajaradi. Masalan: unli tovushlar: a, o, i, u. undosh tovushlar: b, d, s, t.

Fonetika tilning eng kichik birliklari bo'lgan tovushlarni o'rganish orqali tilning to'g'ri talaffuzini ta'minlaydi.

Fonetikaning tuzilishi. Zamonaviy tilshunoslikda fonetika bir necha bo'limlarga ajratiladi. Har bir bo'lim tovushlarning ma'lum jihatini o'rganadi.

Artikulyatsion fonetika. Artikulyatsion fonetika nutq tovushlarining hosil bo'lish jarayonini o'rganadi. Bunda insonning nutq organlari qanday harakat qilishi tahlil qilinadi. Masalan: “b” tovushi lablarning bir-biriga tegishi orqali hosil bo'ladi, “s” tovushi esa til va tish ishtirokida yuzaga keladi. Bu bo'lim talaffuz me'yorlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Akustik fonetika. Akustik fonetika tovushlarning fizik xususiyatlarini o'rganadi. Tovushning balandligi, kuchi, cho'ziqligi va tembri shu bo'lim orqali tahlil qilinadi. Masalan: baland ovoz, past ovoz, cho'ziq talaffuz. Akustik fonetika zamonaviy texnologiyalar, jumladan, ovoz yozish va sun'iy intellekt tizimlarida keng qo'llaniladi.

Eshitish fonetikasi. Bu bo'lim tovushlarning inson qulog'i tomonidan qabul qilinishini o'rganadi. Nutqni to'g'ri anglash va talaffuzni farqlashda eshitish fonetikasi muhim rol o'ynaydi. Masalan, ayrim tovushlarning noto'g'ri talaffuzi ma'no o'zgarishiga olib kelishi mumkin: bol — bel, til — dil kabi.

Fonema va uning ahamiyati. Fonema tilning ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lgan eng kichik tovush birligidir. Fonemalar yordamida so'z ma'nolari bir-biridan farqlanadi. Masalan: tol — qol, bor — zor kabi. Bu misollarda bitta tovushning almashishi so'z ma'nosini o'zgartirmoqda. Fonemalar tilning barqaror tizimini tashkil etadi va yozuv hamda talaffuzning asosini yaratadi.

Urg'u va intonatsiya. Fonetikaning muhim qismlaridan biri urg'u va intonatsiyadir. Urg'u so'zdagi bir bo'g'inning boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz

² Abdullayeva Mubina Ozodjon qizi. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FONETIK VA FONOLOGIK MUAMMOLAR.- Tilshunoslikda antroposentrizm; Yangi yondashuvlar va tadqiqotlar. Mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman. TOSHKENT 2026-YIL 3-APREL. 948-B

YANGI O'ZBEKISTON: FANLARARO TADQIQOTLAR

MAYDONI

respublika ilmiy-nazariy konferensiya

qilinishidir. Masalan: maktáb, kitóblar. Urg'u nutqning ravon va tushunarli bo'lishiga yordam beradi.

Intonatsiya. Intonatsiya gapning ohangdor talaffuz qilinishidir. U nutqning ma'nosini aniqlashda muhim vazifa bajaradi. Masalan: Sen kelding. (xabar), Sen keldingmi? (so'roq). Bu gaplarda intonatsiya ma'noni o'zgartirib turibdi.

Zamonaviy tilshunoslikda fonetikaning o'rni. Zamonaviy tilshunoslikda fonetika va fonologiyaning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va tilni avtomatik qayta ishlash tizimlari rivoji ushbu sohalarining amaliy qiymatini yanada oshirmoqda. Shu bois fonetika va fonologiyani kompleks, tizimli va innovatsion yondashuv asosida o'rganish bugungi kun tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.³

Bugungi kunda fonetika nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa: xorijiy tillarni o'qitishda, nutq madaniyatini rivojlantirishda, diktorlik va notiqlik san'atida, sun'iy intellekt va nutq texnologiyalarida, avtomatik tarjima tizimlarida fonetikaning o'rni beqiyosdir. Shuningdek, fonetika logopediya va nutq nuqsonlarini bartaraf etishda ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, fonetika tilshunoslikning eng muhim bo'limlaridan biri hisoblanadi. U nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi va talaffuz xususiyatlarini o'rganadi. Zamonaviy tilshunoslikda fonetika tilni o'rganish, nutq madaniyatini shakllantirish va kommunikativ jarayonlarni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fonetikaning artikulyatsion, akustik va eshitish bo'limlari til tizimini chuqur o'rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Фан, 1990. 7-б.
2. Abdullayeva Mubina Ozodjon qizi. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FONETIK VA FONOLOGIK MUAMMOLAR.- Tilshunoslikda antroposentrizm; Yangi yondashuvlar va tadqiqotlar. Mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman. TOSHKENT 2026-YIL 3-APREL. 948-B
3. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2013. (Mavzu bo'yicha eng mukammal darsliklardan biri).
4. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: Sharq, 1992. (Fonologiya nazariyasi bo'yicha fundamental asar).

³ Abdullayeva Mubina Ozodjon qizi. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FONETIK VA FONOLOGIK MUAMMOLAR.- Tilshunoslikda antroposentrizm; Yangi yondashuvlar va tadqiqotlar. Mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman. TOSHKENT 2026-YIL 3-APREL. 949-B